

УДК: 930(4+7):929Каразін

О. І. Вовк

ORCID: 0000-0002-1991-4385

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О. І. Vovk

V. N. Karazin Kharkiv National University

**ПОСТАТЬ ВАСИЛЯ КАРАЗІНА У ПРАЦЯХ
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ТА ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ**

***The Figure of Vasyl' Karazin in the Writings of West
European and North American Researchers***

Статтю присвячено вивченню західноєвропейських і північноамериканських публікацій, у яких розкриваються різні аспекти біографії й доробку Василя Назаровича Каразіна (1773–1842 рр.), котрі раніше не проаналізували українські дослідники. Гіпотеза дослідження полягає в тому, що масштаб його діяльності та здобутків не обмежувався кордонами України або Російської імперії, новаторські ідеї були глобальними, тож здобули славу й були гідно оцінені не лише в нашій державі, а й за кордоном.

Ключові слова: В. Н. Каразін, біографія, образ, країни Західної Європи та Північної Америки.

The present paper deals with the study of publications of researches from West European and North American countries that describe different aspects of biography and creative heritage of Vasyl' Nazarovych Karazin (1773–1842). He was a prominent person in Ukrainian history of the end of 18th – the first half of 19th centuries and well-known as public figure, organizer of education and science, inventor and innovator. These and other aspects of V. N. Karazin's activity were emphasized repeatedly in Ukrainian and foreign historical literature from the mid of 19th to the early of 21st centuries. Remarkable, that historiography about this problem are researched, complete and multifaceted in Ukraine in general. However foreign massif of publications where V. N. Karazin's life and activity were described (specifically or in a general

context of the history of the Russian empire in the end of 18th – the first half of 19th centuries) is just beginning to open up for Ukrainian researchers. Articles, books and encyclopedic papers that had published from 1866 to 2019 were analyzed in the present paper. They were written by famous Slavists and historians of science and technique. These studies were published in the United Kingdom, Canada, USA, Netherlands, Sweden, Czech Republic (when its lands were part of the Austrian Empire and later – the Austrian-Hungarian Empire). Complex of general scientific and special-historical methods was used in this paper, as well as techniques for studying sources that allow detect images. It is demonstrated that these publications described all key aspects of V. N. Karazin's biography, like his role in reforming of the University education system in the Russian Empire; foreign policy proposals; inventive and research activity. It is noted that authors of all these researches recognized the superiority of V. N. Karazin in all areas of his activity (as founder of one of the oldest Ukrainian Universities in Kharkiv; one of forerunner of Pan-Slavic idea in the Russian Empire; scholar who has a global priority for some ideas and inventions in meteorology and chemistry). It is concluded that V. N. Karazin's works were appreciated by authoritative representatives of the largest intellectual centers of the Old and New Worlds. This makes it possible to assert that this figure of Ukrainian history gained worldwide recognition. This further updates the need to further promote his creative heritage as well as information about his contribution into Ukrainian cultural process among the mass audience.

Keywords: V. N. Karazin, biography, image, West European and North American countries.

Вступ. Василь Назарович Каразін (1773–1842) вважається однією з найбільш помітних фігур вітчизняної історії кінця XVIII – першої

половини XIX ст. Постановою Верховної Ради України 250-річний ювілей від дня народження В. Н. Каразіна, який відзначатиметься у лютому 2023 р., внесений до переліку пам'ятних дат, що мають бути відзначені на державному рівні із метою консолідації та формування історичної свідомості українського народу, збереження національної пам'яті (Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy, 2021). Цьому знаному громадському діячу, організатору освіти і науки, досліднику-новатору присвячено понад 600 публікацій в Україні, країнах близького і далекого зарубіжжя (Вовк, О. І. 2016, с. 48). При цьому ступінь вивченості масиву іноземних книг і статей з цієї тематики є набагато меншим порівняно з вітчизняними, що спричинене складністю доступу до книгосховищ, де вони зберігаються, наявністю мовних бар'єрів та іншими об'єктивними і суб'єктивними чинниками.

Між тим, на нашу думку, вивчення закордонних джерел, що безпосередньо присвячені В. Н. Каразіну або містять інформацію про нього, є одним з важливих завдань сьогодення, адже воно дає змогу зрозуміти, що знають мешканці інших держав про Україну, її культуру та видатних діячів, яким чином вони інтерпретують події нашої історії. Аналізуючи сконструйовані ними історіографічні образи (не лише закріплені в академічній літературі та усталені у масовій свідомості, але й ті, які ще перебувають у процесі формування), дослідники отримують розуміння того, які усталені точки зору вони потенційно можуть розвинути або скорегувати за допомогою своїх наступних іноземних публікацій. Так само в результаті можуть бути заповнені виявлені тематичні лакуни, що сприятиме збільшенню поінформованості закордонних фахівців. У загальному підсумку це сприятиме подальшому вибудовуванню позитивного іміджу України та зміцненню її суб'єктності на міжнародній

арені, вписуванню її історії до загальноєвропейського та світового контексту.

Гіпотеза даного дослідження полягає в тому, що масштаб діяльності і здобутків В. Н. Каразіна не обмежувався кордонами України або Російської імперії. У цій розвідці ми спробуємо довести, що новаторські ідеї, висловлені цим українським ученим, мали глобальний характер, тож здобули славу і були гідно оцінені не лише в нашій державі, а й за кордоном.

На початку XXI ст. уже були зроблені спроби дослідити специфіку репрезентації постаті В. Н. Каразіна в історіографії країн Західної Європи та Північної Америки (Вовк, О. І. 2015; Вовк, О. І. 2016, с. 228–246). Водночас ця тема не є вичерпаною. З одного боку, за кілька років, що минули з моменту виходу останньої такої публікації, вийшла друком низка нових розвідок іноземних істориків. З іншого боку, робота авторки даної статті з фондами Австрійської національної бібліотеки (м. Відень), Національної бібліотеки Болгарії імені Святих Кирила і Мефодія (м. Софія), Наукової бібліотеки Університету Лоранда Етвоша (м. Будапешт, Угорщина), он-лайн колекціями Національної бібліотеки Чеської Республіки (м. Прага) та інших книгосховищ дозволила відчутно розширити перелік тематичної закордонної бібліографії, яка потребує систематизації та узагальнення.

Джерельну базу дослідження складають наукові публікації (статті в періодичних часописах, монографії, статті у науково-довідкових виданнях), які виходили друком з 1866 р. по 2019 р. у Великій Британії, Канаді, Нідерландах, США, Швеції, Чехії (в той період, коли вона входила до складу Австрійської та пізніше – Австро-Угорської імперії) та в яких висвітлюються різні аспекти біографії і доробку В. Н. Каразіна. Розглядалися як спеціальні каразінознавчі публікації (тобто такі, що

безпосередньо стосуються вивчення життя, творчості та громадської діяльності В. Н. Каразіна), так і праці іншої тематичної спрямованості, в яких ім'я цього діяча згадувалося у більш широкому контексті висвітлення різних аспектів історії Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Мета даної статті полягає в узагальненні та оцінці інформації, представленої у закордонних публікаціях, де спеціально або побіжно висвітлюється життєпис і доробок В. Н. Каразіна і які раніше не ставали предметом дослідження українських вчених. Для реалізації поставленої мети та верифікації авторської гіпотези сформульовані такі завдання: з'ясувати авторську належність досліджуваних публікацій, показати роль цих авторів в історії науки тих країн, які вони репрезентують; проаналізувати, які аспекти біографії В. Н. Каразіна були висвітлені західноєвропейськими та північноамериканськими дослідниками; визначити, яке місце відводять закордонні автори доробку В. Н. Каразіна у загальноукраїнському та світовому масштабах.

У даному разі під закордонними ми будемо розуміти ті публікації, які були підготовлені представниками західноєвропейських та північноамериканських країн та оприлюднені у відповідних журналах або видавництвах. Натомість не будуть враховуватися іноземні публікації штатних співробітників українських інституцій (Abaschnik, W. 2003; Vovk, O. 2020), адже методологічно та ідейно вони відносяться до української історіографії. Також за межі даної статті винесені публікації представників емігрантських кіл, які складають окремий і самобутній пласт інформації.

В основу даного дослідження покладені принципи історизму та системності. Їх досягнення стало можливим завдяки застосуванню комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Зокрема,

історико-генетичний метод дав змогу простежити еволюцію поглядів закордонних авторів на постать В. Н. Каразіна. За допомогою історико-типологічного методу був систематизований наявний корпус джерел, що уможливило їх подальше дослідження. Історико-порівняльний метод дозволив співставити підходи до висвітлення доробку В. Н. Каразіна у публікаціях дослідників з країн Західної Європи та Північної Америки з візією інших істориків, насамперед українських.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження, проведені нами у попередні роки (Вовк, О. І. 2015, с. 10), показали, що чимало західних авторів насамперед знає В. Н. Каразіна як громадського діяча, наближеного до російського імператора Олександра I на початку його правління. Відповідно, згадки про нього досить часто можна знайти у монографіях, присвячених вивченню різних аспектів історії Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Так, у 1957 р. американський історик М. Раєв у монографії «Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)» («Михайло Сперанський. Державний діяч імперської Росії (1772–1839)»), описуючи коло найближчого спілкування М. М. Сперанського у перші роки його державної кар'єри, згадує і В. Н. Каразіна (Raeff, M. 1957, с. 20). Як пише дослідник, між М. М. Сперанським і В. Н. Каразіним склалися теплі і приятні відносини, які, втім, виявилися нетривалими через швидку відставку останнього. Історик припускає, що він допоміг М. М. Сперанському налагодити контакти з представниками німецької класичної філософії, які на початку XIX ст. викладали у Харківському університеті (очевидно, йдеться про Й.-Б. Шада) (Raeff, M. 1957, с. 23–24).

М. Раєв пише також про те, що саме В. Н. Каразін звернув увагу молодого імператора Олександра I на талановитого молодого чиновника М. М. Сперанського, що сприяло просуванню останнього кар'єрними

сходами (Raeff, M. 1957, с. 24). Щоправда, не зовсім зрозуміло, яким чином це співвідноситься з тезою самого ж М. Раєва про те, що В. Н. Каразін, будучи «мрійливим та ентузіастичним кореспондентом і «другом» Олександра І» (Raeff, M. 1957, с. 23), сам себе бачив «Маркізом Поза» при імператорі, однак насправді ніколи не грав такої ролі. Набагато більш поширеною є думка, з якою погоджуємося і ми, про те, що після воцаріння Олександра І. В. Н. Каразін дійсно на нетривалий час став однією з найближчих до імператора осіб, однак дуже скоро через інтриги недоброзичливців та власну необережність втратив монаршу прихильність. Водночас у численних листах, записках і статтях В. Н. Каразіна немає згадок про те, що він сам ототожнював себе з вищеназваним героєм опери Дж. Верді «Дон Карлос» (Багaley, Д. И. 1910). У літературі таке порівняння вперше зустрічається в 1862 р. у статті О. І. Герцена, причому воно вкладене в уста обер-прокурора Святійшого правлячого синоду князя О. М. Голіцина під час його розмови з міністром внутрішніх справ графом В. П. Кочубеєм (Герцен, А. И. 2015, с. 16).

Отже, характеристики, якими наділяє М. Раєв В. Н. Каразіна, не завжди виглядають обґрунтованими. Іноді вони містять і фактологічні помилки: наприклад, В. Н. Каразін ніколи не був попечителем Харківського університету або великим землевласником, як про це пише американський історик (Raeff, M. 1957, с. 23–24). Однак у цілому варто визнати, що погляд, який запропонував М. Раєв, виглядає цікавим та оригінальним.

У 1988 р. історик із США Дж. Флінн виступив з монографією «The University Reform of Tsar Alexander I. 1802–1805» («Університетська реформа царя Олександра І. 1802–1805»), в якій уточнив та узагальнив результати своїх попередніх напрацювань з цієї теми (див., наприклад, Flynn, J. T. 1969). Автор монографії досить детально та обґрунтовано

описує важливу роль В. Н. Каразіна у виборі Харкова як університетського міста. У книзі описується його виступ перед слобідсько-українським дворянством у вересні 1802 р. з палкою промовою про необхідність відкриття університету, ініціювання збору коштів на потреби нового навчального закладу. Дж. Флінн відзначає, що В. Н. Каразін склав проект організаційної структури майбутнього університету, причому не пішов за німецькими взірцями, а розробив власний оригінальний план (Flynn, J. T. 1988, с. 47–48).

Водночас ми не можемо погодитися з тим, як Дж. Флінн описує причини відставки В. Н. Каразіна від університетських справ. Автор монографії пише про те, що новаторські пропозиції В. Н. Каразіна пішли урозріз з планами Міністерства народної освіти, тому коли він повернувся з Харкова до столиці, перед ним виявилися зачиненими усі двері. Історик зазначає, що у січні 1803 р., коли був призначений перший попечитель Харківського навчального округу граф С. Потоцький, ім'я В. Н. Каразіна уже відсутнє в офіційній документації з університетського питання (Flynn, J. T. 1988, с. 48).

Між тим, відомо, що у лютому 1803 р. розпочалася розробка майбутнього університетського Статуту, спільного для всіх університетів Російської імперії, причому за основу був взятий проект, запропонований саме В. Н. Каразіним. Він не взяв особистої участі у цій роботі через те, що був щільно задіяний у роботі з підготовки до відкриття Харківського університету (Грачева, Ю. Е. 2012, с. 67). У відставку В. Н. Каразін вийшов аж через півтора роки, у серпні 1804 р., а офіційним приводом для цього стало звинувачення його у нераціональному розпорядженні відпущеними на університет коштами, які були витрачені на запрошення закордонних ремісників і придбання колекції художніх творів (вона стала першою в Україні мистецькою колекцією, яка належала державній установі, і в

подальшому стала основою створення сучасного Харківського художнього музею) (Болебрух, Куделко & Хрідочкін 2005, с. 147).

Увагу закордонних дослідників привертала й ініціатива В. Н. Каразіна, які стосувалися зовнішньої політики Російської імперії. Зокрема йдеться про епізод 1804 р., коли він прагнув після відставки поновити свої позиції на політичній арені. В. Н. Каразін підготував проект допомоги Сербії, в якій тоді спалахнуло антиосманське повстання. Свої роздуми він виклав у записці до міністра зовнішніх справ А. Чарторийського, через якого фактично звернувся до імператора Олександра І. У цьому зверненні В. Н. Каразін запропонував створити «Царство словен» – конституційну монархію, яка б стала союзником Росії на Балканському півострові. Сам він був готовий взяти на себе роль парламентаря, який би під виглядом мандрівника проникнув на територію Османської імперії й організував переговори (Багалеї, Д. И. 1910, с. 33–51).

Хоча ця ініціатива В. Н. Каразіна була відхилена, деякі його пропозиції незабаром знайшли своє застосування у російській дипломатичній практиці (Страшнюк, С. Ю. 2015, с. 244). Не залишилась вона непоміченою і в зарубіжній історіографії російського панславізму. У 1878 р. чеський славіст, доктор слов'янської філології, професор Й. Первольф виступив зі статтею «Vychodni otázka – otázka slovanská» («Східне питання – слов'янське питання»), в якій розглянув історію боротьби слов'янських народів за незалежність і перспективи їх наднаціонального об'єднання. Дослідник наводить обширну цитату із записки В. Н. Каразіна до А. Чарторийського, додаючи, що йому невідомо, як адресат розпорядився цією інформацією (Perwolf, J. 1878, с. 421–422).

Цей же документ привернув увагу ще одного чеського науковця З. В. Тоболки – історика, одного з фундаторів чеської бібліотечної науки.

Перший розділ його монографії «Slovansky Sjezd v Praze Roku 1848» («Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р.») присвячений розвиткові слов'янської думки Нового часу. На думку автора книги, ідеї щодо «слов'янського питання», які висувалися у Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., справляли відчутний вплив на європейське інтелектуальне середовище, а Олександр I в очах представників багатьох слов'янських народів поставав як захисник і визволитель. На думку З. В. Тоболки, це цілком відповідало інтересам російського імператора, який прагнув побудувати «універсальну монархію» і використовував прихильність слов'янських народів для зміцнення могутності своєї держави. Описуючи ідею В. Н. Каразіна щодо допомоги сербам, історик указує, що він був не єдиним у своїх роздумах: уже в 1807 р. аналогічні думки висловили В. Б. Броневський і П. В. Чичагов (Tobolka, Z. V. 1901, с. 32–33).

У 1956 р. вийшла друком монографія американського історика, професора Вісконсинського університету М. Б. Петровіча «The Emergence of Russian Pan Slavism» («Виникнення російського панславізму»). Перший її розділ присвячений панславістським ідеям, висуненим до 1856 р. Автор книги вказує, що з приходом до влади Олександра I у Російській імперії посилювався інтерес до балканських слов'ян. У цьому контексті він цитує згадану вище записку В. Н. Каразіна – «філантропа, який став відомий як письменник і особливо – як засновник Харківського університету» (Petrovich, M. B. 1956, с. 12), вказуючи, що цей примітний документ став одним з перших скромних кроків в історії раннього російського панславізму.

Вийшовши у відставку у 1804 р., В. Н. Каразін спрямував свою активність на реорганізацію управління власним маєтком і ведення природничо-наукових досліджень. Умови проживання спонукали його

звернути особливу увагу на сільське господарство і пов'язані з ним галузі (метеорологію, лісівництво, хімію тощо). На цьому поприщі він досяг неабияких успіхів, висунувши цілу низку новаторських ідей і пропозицій (див., наприклад, Болебрух, Куделко & Хрідочкін 2005, с. 120–127 та ін.).

Результати науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна були проаналізовані низкою закордонних фахівців. Наприклад, ще у 1866 р. відомий чеський статистик Й. Ербен, який тоді викладав низку дисциплін природничо-наукового циклу у Празькій політехніці, опублікував статтю «О podnebí ruske říše vůbec a evropské Rusi zvaště» («Про клімат Російської імперії в цілому та Європейської Росії зокрема»). Автор цієї розвідки вказує, що поодинокі несистематичні спостереження за погодою в Російській імперії велися ще у другій половині XVIII ст., але в 1810 р. статський радник В. Н. Каразін «вказав на необхідність систематичного створення метеорологічних станцій по всій імперії і навіть запропонував саму систему» (Erben, J. 1866, с. 241).

Важливість цієї статті обумовлена кількома аспектами. По-перше, вона є найстарішою з-поміж усіх відомих нам закордонних публікацій, де згадувалося б ім'я В. Н. Каразіна (Вовк, О. І. 2016, с. 216). По-друге, у ній вперше вказано на В. Н. Каразіна як одного з першопрохідців у галузі метеорології в Російській імперії. Причому це зроблено на чверть століття раніше, ніж у самій Російській імперії, де згадки про даний аспект діяльності В. Н. Каразіна почали з'являтися лише на початку 1890-х рр. (Вовк, О. І. 2016, с. 104).

Можна припустити декілька причин цієї «розсинхронізації». З одного боку, до 1860-х рр. ім'я В. Н. Каразіна взагалі майже не згадувалося на сторінках російських друкованих видань, що було пов'язано насамперед з його специфічною репутацією баламута і бунтівника, непередбачуваної, а від того небезпечної особистості, що склалася у найвищих державних

колах і впливала на ставлення більш широких верств суспільства (Вовк, О. І. 2016, с. 137). Піддані інших держав були вільні від таких стереотипів і могли гідно оцінити наукову і практичну цінність ідей В. Н. Каразіна, абстрагуючись від особистих якостей їх автора. З іншого боку, обізнаність закордонних дослідників середини XIX ст. з науковим доробком В. Н. Каразіна може свідчити, що свого часу він ділився результатами власних напрацювань з іноземними колегами. Тим більше, що цей історичний діяч вільно володів німецькою та французькою мовами і протягом усього життя підтримував надзвичайно широке коло спілкування і листування.

Ім'я В. Н. Каразіна згадується і в монографії «The Beginning of Canadian Meteorology» («Початок канадської метеорології»), що у 1991 р. вийшла з-під пера видатного метеоролога М. К. Томаса, якого колеги напівжартома називали «Містер Кліматологія Канади». Він багато років був генеральним директором Канадського кліматичного центру, головою Комісії з кліматології Світової метеорологічної організації, а після виходу на пенсію зайнявся вивченням історії канадської метеорології (Philips, D. 2018). Один з розділів даної книги присвячений висвітленню історії розвитку служби погоди у світовому контексті. Зокрема, він описав ситуацію в таких країнах, як Австро-Угорщина, Велика Британія, Канада, Нідерланди, Норвегія, Росія, США, Франція, де протягом 1850-х – 1870-х рр. були утворені відповідні інституції (Thomas, M. K. 1991, с. 101–116). Автор відмічає, що в Російській імперії таку думку ще в 1810 р. вперше висловив В. Н. Каразін, хоча реалізована вона була лише через кілька десятиліть після цього (Thomas, M. K. 1991, с. 111). Дата цієї події є найстарішою у названому розділі монографії. Іншими словами, М. К. Томас побіжно визнає світову першість ідеї В. Н. Каразіна щодо

необхідності створення мережі метеорологічних станцій і запровадження систематичних погодних спостережень у загальнодержавному масштабі.

Діяльність та ініціативи В. Н. Каразіна щодо вивчення земної атмосфери описав і сучасний американський дослідник Дж. М. Янг, співробітник Університету Нової Англії. У своїй монографії «The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and His Followers» («Російські космісти. Езотеричний футуризм Миколи Федорова та його послідовників») він присвятив В. Н. Каразіну окремий розділ (Young, G. M. 2012, с. 12–14). Це обумовлюється тим, що ідеї В. Н. Каразіна свого часу надихнули М. Ф. Федорова на роздуми про те, що метеорологічні дослідження та проблеми атмосферної регуляції можуть використовуватися з військовою метою, але їх потрібно переорієнтувати на вирішення мирних цілей. Російський філософ виклав ці думки у своїй статті, яка відкрила цілий цикл його публікацій, присвячених проблемі роззброєння (Вовк, О. І. 2016, с. 104–106).

Увагу закордонних істориків науки привертала й інші напрями науково-дослідницької діяльності В. Н. Каразіна. Наприклад, у 1979 р. вийшла друком монографія «Man-Made Gemstones» («Штучне дорогоцінне каміння»), підготовлена Д. Елвеллом – науковим співробітником Центру матеріалознавства Стенфордського університету в США. У розділі, присвяченому проблемі синтезу штучних алмазів, автор пише, що перший у світі серйозний експеримент у цьому напрямку був здійснений у 1823 р. В. Н. Каразіним (Elwell, D. 1979, с. 73). Фактично цим був покладений початок цілій серії експериментальних робіт, які розроблялися вченими усього світу і були успішно реалізовані вже в першій половині ХХ ст.

Як бачимо, постать В. Н. Каразіна потрапляла до поля зору західноєвропейських та північноамериканських дослідників починаючи з середини ХІХ ст. і до початку ХХІ ст. Крім того, відомості про його життя

і діяльність були опубліковані не тільки у монографіях та статтях у наукових часописах, розрахованих у першу чергу на фахівців з тієї чи іншої проблематики, але і в довідково-енциклопедичних виданнях, чия аудиторія є набагато більш широкою. Серед них, наприклад: «*Ottův slovník naučný: illustrovana encyclopaedie obecných vědomostí*» («Науковий словник Отто: ілюстрована енциклопедія загальних знань») – найбільша універсальна енциклопедія, видана чеською мовою (Sasinek, F. V. 1898, с. 1021–1022); «*Nordisk Familjebok*» («Скандинавська сімейна книга»), друге видання – найбільша універсальна енциклопедія, видана шведською мовою (Jensen, A., 1910, с. 909–910). Варто згадати і статтю в «*The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*» («Модерній енциклопедії російської та радянської історії») (Bozievic, J., 1980, с. 16–22).

Статті про В. Н. Каразіна у названих універсальних та галузевих енциклопедичних виданнях були написані непересічними авторами. Зокрема, це Ф. В. Сасінек – відомий словацький історик другої половини XIX ст., член-кореспондент Чеського королівського наукового товариства; А. Йенсен – провідний шведський славіст, член Шведської королівської академії наук; Й. Божевич – професор Університету Мері Вашингтон у США, фахівець у галузі балканістики та слов'янських студій.

В закордонних енциклопедичних статтях кінця XIX – початку XX ст. В. Н. Каразін постає в першу черг як просвітитель, який «сприяв створенню Міністерства освіти, в якому займав прекрасне положення, створив правила народної освіти, університетські й академічні статuti, заснував особливий орган міністерства «Ежемесячные сочинения об успехах народного просвещения»» (Sasinek, F. V. 1898, с. 1021), а також «заснував Харківський університет і брав активну участь у загальній реформаторській роботі» (Jensen, A., 1910, с. 909). Також зазначається, що Харківський університет «обрав його своїм почесним членом у 1811 р. і

зараз збирається відкрити йому пам'ятник» (Sasinek, F. V. 1898, с. 1021). Зовнішньополітичні ініціативи та природничо-наукові дослідження В. Н. Каразіна теж згадуються у названих статтях, але описані дуже стисло. Таке бачення постаті В. Н. Каразіна в цілому співпадає з його образом, сконструйованим у цей же період в енциклопедіях Російської імперії (Вовк, О. І. 2013, с. 157).

В зарубіжній енциклопедистиці останньої чверті ХХ ст. освітянським та природодослідницьким ініціативам В. Н. Каразіна також відводиться місце, однак більша увага приділяється його суспільно-політичній діяльності. Такий вектор до певної міри відповідає тематиці, навколо якої вибудовувалася розповідь про В. Н. Каразіна у радянських енциклопедіях всесоюзного масштабу названого періоду – однак у них цей діяч виступав насамперед як ліберал-реформатор, критик самодержавства (Вовк, О. І. 2013, с. 157). Натомість Й. Божевич зупинився також і на зовнішньополітичних проектах В. Н. Каразіна 1804–1809 рр. Автор зауважує, що політичні ідеї В. Н. Каразіна не були позбавлені рації, однак вбачає в них скоріше засіб повернути втрачену довіру у найвищих державних колах, «результат розважливого марнославства заради особистого тріумфу» (Bozievic, J., 1980, с. 21). Як зазначає Й. Божевич, упередженість щодо особистості В. Н. Каразіна відбивалася на ставленні не лише до висунених ним суспільно-політичних проектів, а й до освітянських та наукових ініціатив, що робило їх в очах тогочасного суспільства «нереалістичними і нерозумними» (Bozievic, J., 1980, с. 21).

Варто зауважити, що до останньої третини ХХ ст. у публікаціях іноземних дослідників можна зустріти лише одиничні маркери приналежності В. Н. Каразіна до України та її культури: іноді його називали українським землевласником (Raeff, M. 1957, с. 23), іноді навіть – «легковажним українцем»: так був описаний його стрімкий злет і падіння в

перші роки правління Олександра I (Lang, D. M. 1959, с. 254). Стаття Й. Божевича примітна тим, що в ній вперше з-поміж інших закордонних публікацій чітко артикулюється українськість В. Н. Каразіна. Він зазначив, що за материнською лінією В. Н. Каразін походив з козацького роду Ковалевських, що дає підстави вважати його українцем (Bozievic, J., 1980, с. 16). В. Н. Каразін був показаний як авторитетний представник українського дворянського співтовариства, яке підтримало його у справі заснування Харківського університету (Bozievic, J., 1980, с. 18) та вже після відставки забезпечувало цінними відомостями, що ставали в нагоді під час розробки його суспільно-політичних пропозицій (Bozievic, J., 1980, с. 19). Згадується й те, що В. Н. Каразіна називали «українським Ломоносовим» (Bozievic, J., 1980, с. 16). Як видно з наведеного наприкінці його статті списку літератури, автор простудіював не лише «класичні» каразінознавчі публікації XIX – початку XX ст., а й праці сучасних йому дослідників, зокрема українських (як материкових, так і діаспорних). На нашу думку, це безпосередньо вплинуло на його візію і специфіку викладу матеріалу.

Отже, до початку XXI ст. західноєвропейські та північноамериканські дослідники встигли накопичити достатню кількість фактичного та історіографічного матеріалу, пов'язаного з історією життя В. Н. Каразіна. Закономірно це відкрило можливість для переходу від конкретних проблемних до узагальнюючих праць з цієї тематики.

У 2015 р. була опублікована стаття сучасного британського історика П. О'Меара ««The Opinion of One Ukrainian Landowner»: V. N. Karazin, Alexander I, and Changing Russia» (««Думка одного українського поміщика»: В. Н. Каразін, Олександр I та Росія, що змінюється») (O'Meara, P., 2015). Ця стаття стала до певної міри знаковою, адже остання до того часу закордонна публікація у науковій періодиці, яка була б

спеціально присвячена В. Н. Каразину, вийшла друком ще у 1969 р. (Flynn, J. T. 1969). Привертає увагу те, що автор спирався не лише на опубліковані праці українських, російських, американських каралінознавців (щоправда, лише ті, що вийшли друком до кінця ХХ ст.), але і залучав неопубліковані архівні документи, зокрема, з фондів Державного архіву Російської Федерації (м. Москва).

У своїй статті П. О'Меара характеризує В. Н. Каразіна як розумного та енергійного захисника суспільного добробуту олександрівської епохи, який багато зробив для реформування освітньої сфери і наголошував на тому, що освіта має бути доступною для всіх незалежно від класу, статі та віку. Як зазначає автор, «для свого часу такі погляди були новими й оригінальними, як і кампанія Каразіна за заснування університету для України в Харкові» (О'Меара, Р., 2015, с. 317). Також В. Н. Каразін показаний людиною з гострим розумом, що дозволив їй ще на початку ХІХ ст. досліджувати питання альтернативних джерел енергії і глобального потепління, набагато випередивши свій час; автора складних ідей про зміни російського суспільства і загальновигідне реформування політичних інститутів.

Як справедливо зазначає дослідник, відкритість В. Н. Каразіна, його недосвідченість у придворних хитросплетіннях, нестриманість у словах в кінці-кінців поставили хрест на його кар'єрі, яка мала блискучий початок. При цьому, на думку британського історика, В. Н. Каразін до кінця життя продовжував ідентифікувати себе з імператорським двором, хоча і змушений був більшу частину життя провести у провінції (О'Меара, Р., 2015, с. 331–332).

Аналогічні погляди професор П. О'Меара висловив і в монографії «Russian Nobility in the Age of Alexander I» («Російське дворянство в епоху Олександра І»), в якій В. Н. Каразину відведено помітну роль (О'Меара, Р.

2019). На нашу думку, така точка зору є досить обґрунтованою, і в основному вона збігається з тим баченням особистості В. Н. Каразіна, що на даний момент сформувалося в українській та російській історіографіях – тобто тих, де масив каразінознавчих праць є найбагатшим як кількісно, так і якісно (Вовк, О. І. 2016, с. 247–251).

Висновки. Таким чином, нові знахідки, зроблені нами в іноземних бібліотеках, а також закордонні публікації останніх років демонструють, що історію життя та діяльності знаного українського громадського діяча і природознавця В. Н. Каразіна у країнах Західної Європи та Північної Америки висвітлювали провідні вчені-славісти, а також знані та авторитетні історики науки і техніки.

Проаналізовані публікації демонструють, що до поля зору цих дослідників потрапили фактично всі ключові аспекти біографії В. Н. Каразіна, а саме його роль у реформуванні системи управління Російською імперією, зокрема у сфері освіти; зовнішньополітичні ініціативи, в першу чергу ті, що стосувалися балканських слов'ян; науково-дослідницька діяльність у галузі природознавства. Водночас впадає в око те, що протягом тривалого часу у працях іноземних дослідників фактично були відсутні маркери, що позначали б приналежність В. Н. Каразіна до української культури. Ситуація почала потроху змінюватися менш ніж півстоліття тому.

Автори практично усіх проаналізованих публікацій незалежно один від одного визнають пріоритет і новаторський характер ідей та дій В. Н. Каразіна у всіх основних сферах його діяльності: як засновника Харківського університету – одного з найстаріших в Україні; діяча, що вперше в Російській імперії артикулював можливість створення міжнаціональної слов'янської держави на Балканах, зробивши тим самим внесок у подальший розвиток ідей панславізму; вченого-природознавця,

який вперше у світі спробував синтезувати штучні алмази і висунув ідею про необхідність створення широкої мережі метеостанцій, передбачивши важливість цих напрямків діяльності для подальшого розвитку людства.

На нашу думку, наведені факти свідчать, що доробок В. Н. Каразіна здобув визнання в найбільших інтелектуальних осередках і Старого, і Нового Світу, тому гіпотезу цього дослідження можна вважати повністю підтвердженою. Згадаємо також вислів одного з сучасників В. Н. Каразіна – М. О. Мельгунова, який назвав його «всесвітньою людиною» (цит. за Данилевский, Г. П. 1866, с. 109). Тепер подібний епітет виглядає не просто мовленнєвим зворотом, а констатацією факту.

Усі названі обставини додатково актуалізують необхідність подальшого вивчення творчої спадщини В. Н. Каразіна як видатного діяча української історії, більш виразного артикулювання значення його діяльності у процесі розвитку української культури і популяризації цих відомостей в нашій країні і за кордоном, у тому числі серед масової аудиторії.

Список використаних матеріалів

Багалей, Д. И. 1910. *Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина*. Харьков.

Болебрух, А. Г., Куделко, С. М. & Хрідочкін, А. В. 2005. *Василь Назарович Каразін (1773–1842)*. Харків.

Вовк, О. І. 2013. Образи В. Н. Каразіна на сторінках енциклопедичних видань кінця ХІХ – початку ХХІ ст. *Харківський історіографічний збірник*, Вип. 12. 144–159.

Вовк, О. І. 2016. *Постать Василя Каразіна в історіографії*. Харків.

Вовк, О. І. 2015. Репрезентація постаті В. Н. Каразіна в історіографії країн Європи та Північної Америки. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Sv. 1, V. 2. 7–13.

Герцен, А. И. 2015. Император Александр I и В. Н. Каразин. В: *В. Н. Каразин. Диалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 15–26.

Грачева, Ю. Е. 2012. *«Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в.* Москва.

Данилевский, Г. П. 1866. *Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. Харьков.

Постанова Верховної Ради України № 1982-ІХ від 17 грудня 2021 р. «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2022–2023 роках» [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-20#Text> [Accessed: 14.11.2022].

Страшнюк, С. Ю. 2015. Василь Каразин та Перше сербське повстання 1804–1813 рр. В: *В. Н. Каразин. Диалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 237–247.

Abaschnik, W. 2003. Das Konzept des geschlossenen Handelsstaates Fichtes in der Rezeption von Vassilij Nasarovic Karasin [The Concept of

Fichte's Unified Trading State in the Reception of Vasyl' Nazarovych Karazin]. *Fichte-Studien*, B. 24. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.5840/fichte20032478>.

Bozievic, J. 1980, Karazin Vasilii Nazarevich [Karazin Vasyl' Nazarovych]. In: *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, Vol. 16. Academic International Press, 16–22.

Elwell, D. 1979. *Man-Made Gemstones*. New York; Chichester; Brisbane; Toronto.

Erben, J. 1866. O podnebi ruske říše vůbec a evropske Rusi zvaště [About the Climate of the Russian Empire in General and European Russia in Particular]. *Živa. Časopis přírodnicky*, Sv. IV. 241–290.

Flynn, J. T. 1988. *The University Reform of Tsar Alexander I. 1802–1805*. Washington, D. C.

Flynn, J. T. 1969, V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University. *Slavic Review*, Vol. 28, № 2 (Jun.). 209–220.

Sasinek, F. V. 1898. Karazin Vasilij Nazarovič [Karazin Vasyl' Nazarovych]. In: *Ottův slovník naučný: illustrována encyclopaedie obecných vědomostí*, Sv. 13: Jana–Kartas. Praha: Vydavatel a Nakladatel J. Otto, 1021–1022.

Jensen, A. 1910. Karazin Vasilij Nazarovitj [Karazin Vasyl' Nazarovych]. In: *Nordisk Familjebok: 2 upplagan*, T. 13: Johan–Kikare. Stockholm: Nordisk familjeboks tryckeri, 909–910.

Lang, D. M. 1959. *The First Russian Radical: Alexander Radishchev*. London.

O'Meara, P. 2019. *Russian Nobility in the Age of Alexander I*. London.

O'Meara, P. 2015. «The Opinion of One Ukrainian Landowner»: V. N. Karazin, Alexander I, and Changing Russia. In: *Word and Image in Russian History. Essays in Honor of Gary Marker*. Boston: Academic Studies Press, 315–335.

Perwolf, J. 1878. Vychodni otázka – otázka slovanská [Eastern Question is Slavic Question]. *Osvěta: listy pro rozhled v umění, vědě a politece*, Sv. 8, V. 6. 419–432.

Petrovich, M. B. 1956. *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*. New York.

Philips, D. 2018. The Passing of Morley Thomas 1918–2018. Bulletin of the Canadian Meteorological and Oceanographic Society [Online] August 7. Available from: <https://bulletin.cmos.ca/morley-thomas-remembered/> [Accessed: 24.06.2020].

Raeff, M. 1957. *Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)*. The Hague.

Thomas, M. K. 1991. *The Beginning of Canadian Meteorology*. Toronto.

Tobolka, Z. V. 1901. *Slovansky Sjezd v Praze Roku 1848* [Slavic Congress in Prague in 1848]. Praha.

Vovk, O. 2020. «The Contemporaries' Opinions of Him Are So Varied...»: The Personality of Vasyl' Karazin (1773–1842) As Seen By the People Who Knew Him. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Sv. 6, V. 2. 5–16. DOI: 10.46340/ephd.2020.6.2.

Young, G. M. 2012. *The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and His Followers*. New York.

References

Bagaley, D. I. 1910. *Sochineniya, pisma i bumagi V. N. Karazina* [Works, Letters and Papers of V. N. Karazin]. Kharkiv. [in Russian].

Bolebrukh, A. G., Kudelko, S. M. & Khridochkin, A. V. 2005. *Vasyl' Nazarovych Karazin (1773–1842)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Vovk, O. I. 2013. *Obrazy V. N. Karazina na storinkakh entsyklopedychnykh vydan kintsia XIX – pochatku XXI st.* [The images of Vasyl' Karazin on the pages of encyclopedias of the late XIX – early XXI century]. *Kharkivskyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, Vol. 12. 144–159. [in Ukrainian].

Vovk, O. I. 2016. *Postat' Vasylya Karazina v istoriografiyi* [The Figure of Vasyl' Karazin in Historiography]. Kharkiv. [in Ukrainian].

Vovk, O. I. 2015. Rezentatsiia postati V. N. Karazina v istoriografiyi krayin Yevropy ta Pivnichnoyi Ameryky [Representation of Vasyl' Karazin's Image in the European and North American Historiography]. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Sv. 1, V. 2. 7–13. [in Ukrainian].

Herzen, A. I. 2015. Imperator Aleksandr I i V. N. Karazin [The Emperor Alexander I and V. N. Karazin]. In: *V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy* [V. N. Karazin. Dialogues in Time and Space: Studies and Materials]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 15–26. [in Russian].

Gracheva, Yu. E. 2012. «Pozvolte mne byit poleznyim!». *Vasiliy Nazarovich Karazin na gosudarstvennoy sluzhbe i v obschestvennoy zhizni Rossii pervoy treti XIX v.* [«Let Me Be Useful!». *Vasyl' Karazin in the Civil Service and Public Life in Russia the First Third of the 19th Century*]. Moscow. [in Russian].

Danilevskiy, G. P. 1866. *Ukrainskaya starina. Materialy dlya istorii ukrainskoy literatury i narodnogo obrazovaniya* [Ukrainian Antiquity. Materials for the History of Ukrainian Literature and Public Education]. Kharkiv. [in Russian].

Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 1982-IX vid 17 hrudnia 2021 r. «Pro vidznachennia pamiatnykh dat i yuvileiv u 2022–2023 rokakh» [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1982-20#Text> [Accessed: 14.11.2022].

Strashnyuk, S. Yu. 2015. Vasyl' Karazin ta Pershe serbs'ke povstannya 1804–1813 rr. [Vasyl' Karazin and The First Serbian Uprising 1804–1813]. In: *V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy* [V. N. Karazin. *Dialogues in Time and Space: Studies and Materials*]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 237–247. [in Ukrainian].

Abaschnik, W. 2003. Das Konzept des geschlossenen Handelsstaates Fichtes in der Rezeption von Vassilij Nasarovic Karasin [The Concept of Fichte's Unified Trading State in the Reception of Vasyl' Nazarovych Karazin]. *Fichte-Studien*, B. 24. 143–154. DOI: <https://doi.org/10.5840/fichte20032478>. [in German].

Bozievic, J. 1980, Karazin Vasilii Nazarevich [Karazin Vasyl' Nazarovych]. In: *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, Vol. 16. Academic International Press, 16–22. [in English].

Elwell, D. 1979. *Man-Made Gemstones*. New York; Chichester; Brisbane; Toronto. [in English].

Erben, J. 1866. O podnebi ruske říše vûbec a evropske Rusi zvaště [About the Climate of the Russian Empire in General and European Russia in Particular]. *Živa. Časopis prirodnický*, Sv. IV. 241–290. [in Czech].

Flynn, J. T. 1988. *The University Reform of Tsar Alexander I. 1802–1805*. Washington, D. C. [in English].

Flynn, J. T. 1969, V. N. Karazin, the Gentry, and Kharkov University. *Slavic Review*, Vol. 28, № 2 (Jun.). 209–220. [in English].

Sasinek, F. V. 1898. Karazin Vasilij Nazarovič [Karazin Vasyl' Nazarovych]. In: *Ottův slovník naučný: illustrována encyclopaedie obecných vědomostí*, Sv. 13: Jana–Kartas. Praha: Vydavatel a Nakladatel J. Otto, 1021–1022. [in Czech].

Jensen, A. 1910. Karazin Vasilij Nazarovitj [Karazin Vasyl' Nazarovych]. In: *Nordisk Familjebok: 2 upplagan*, T. 13: Johan–Kikare. Stockholm: Nordisk familjeboks tryckeri, 909–910. [in Sweden].

Lang, D. M. 1959. *The First Russian Radical: Alexander Radishchev*. London. [in English].

O'Meara, P. 2019. *Russian Nobility in the Age of Alexander I*. London. [in English].

O'Meara, P. 2015. «The Opinion of One Ukrainian Landowner»: V. N. Karazin, Alexander I, and Changing Russia. In: *Word and Image in Russian History. Essays in Honor of Gary Marker*. Boston: Academic Studies Press, 315–335. (in English).

Perwolf, J. 1878. Vychodni otázka – otázka slovanská [Eastern Question is Slavic Question]. *Osvěta: listy pro rozhled v umění, vědě a politece*, Sv. 8, V. 6. 419–432. [in Czech].

Petrovich, M. B. 1956. *The Emergence of Russian Pan Slavism 1856–1870*. New York. [in English].

Philips, D. 2018. The Passing of Morley Thomas 1918–2018. Bulletin of the Canadian Meteorological and Oceanographic Society [Online] August 7. Available from: <https://bulletin.cmos.ca/morley-thomas-remembered/> [Accessed: 24.06.2020]. [in English].

Raeff, M. 1957. *Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia (1772–1839)*. The Hague. [in English].

Thomas, M. K. 1991. *The Beginning of Canadian Meteorology*. Toronto. [in English].

Tobolka, Z. V. 1901. *Slovansky Sjezd v Praze Roku 1848* [Slavic Congress in Prague in 1848]. Praha. [in Czech].

Vovk, O. 2020. «The Contemporaries' Opinions of Him Are So Varied...»: The Personality of Vasyl' Karazin (1773–1842) As Seen By the People Who Knew Him. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Sv. 6, V. 2. 5–16. DOI: 10.46340/ephd.2020.6.2. [in English].

Young, G. M. 2012. *The Russian Cosmists. The Esoteric Futurism of Nikolai Fedorov and His Followers*. New York. [in English].